

німічным з 'філосаф'. Паводле ЭСБМ, **мысліўца, мыслівец** запазычаны са старапольскай мовы, паходзяць ад *myśliwiec, myśliwstwo*, якія ад *myśleć, myśl* (7, 118).

Дыялектным у сучаснай мове стала і слова **пастыр** у значэнні 'пастух' (БРС-25). У ТСБМ яно падаецца з паметай "Абл." у гэтым жа значэнні (4, 92). Паходзіць слова **пастыр**, паводле ЭСБМ, дзе даюцца такія яго ва-рыянты, як **пастырь, пастар, пастэр, пасцір**, з царкоўнаславянскай мовы (8, 199). У значэнні 'той, хто пасе статак', слова **пастыр** канчаткова выцеснена з ужывання ў літаратурнай мове рускім **пастух** (ТСБМ 4, 92). Але, паводле Слоўніка іншамоўных слоў (Булыка), існуе некалькі зменены выгляд гэтага слова, якое тлумачыцца як 'пратэстанцкі свяшчэннік' і па-ходзіць ад лацінскага **pastor** – 'пастух'.

Такім чынам, назіранні над назвамі асоб паводле віду дзейнасці ў БРС-25 і супастаўленне тагачасных слоў з цяперашнімі эквівалентамі сведчаць аб тым, што існуе некаторая неадпаведнасць у семантыцы, сферы ўжывання, актыўнасці ўжывання і іншыя адрозненні. Вялікая колькасць назваў асоб захавалася ў мове, не змяніўшы ні сваю форму, ні сваё лексічнае значэнне, што складае каля трэцяй часткі слоў, разгледжаных у артыкуле. Прыкладна столькі ж слоў змянілі сваё лексічнае значэнне. Шматлікія наз-вы асоб паводле віду дзейнасці выйшлі з актыўнага агульнага ўжывання. Лёс гэтых слоў розны: прыкладна пятая частка слоў, разгледжаных у артыкуле, у сучаснай беларускай мове лічацца ўстарэлымі, іншыя ўжываюцца толькі ў дыялектнай мове, некаторыя словы з ужывання зніклі ўвогуле і сучаснымі нарматыўнымі слоўнікамі не фіксуюцца.

Скарачэнні

БРС-25 – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. Мн., 1925; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып.1–17. Мн., 1982–1998; **СБГ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. Мн., 1979–1986; **СБН** – Носовіч І. І. Словарь белорусского наречия. СПб., 1870; **СЦГ** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. У 2 т. Мн., 1990. Т.1; **Булыка** – Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў. Мн., 1993; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Мн., 1977–1982; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1–8. Мн., 1978–1993.

Л.І.БЯГІНІНА

АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАГА «ЗАСВАЕННЯ» СТАРАСЛАВЯНІЗМАЎ У БЕЛАРУСКІХ І НЕКАТОРЫХ ІНШЫХ УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ГАВОРКАХ

Стараславянзмы, якія трапілі ў дыялекты ўсходнеславянскіх моў, з'яўляюцца ў славістыцы асобнай значнай праблемай. Значэнне гэтай праблемы абумоўлена магчымасцямі ўздзеяння міжнароднай мовы шырокага распаўсюджвання на вузка лакалізаваныя гаворкі, г.зн. закранаюцца пытанні тыпалогіі моўных сувязей.

Нашы назіранні паказалі, што для стараславянства, асіміліраваных народнай мовай, найбольш паказальны два шляхі развіцця семантыкі: 1) абагульненне, пашырэнне канкрэтнага сэнсу стараславянскага слова ці 2) звужэнне, канкрэтызацыя. Прычым для беларускіх гаворак тыповым з'яўляецца другі шлях (гл. далей: невеглас, несатварэнны і інш.).

Матэрыялам для нашага артыкула з'явіліся некаторыя словы беларускіх дыялектаў, якія з большай ці меншай ступенню верагоднасці можна аднесці да стараславянства. У некаторых выпадках лічыць слова стараславянскім запазычаннем нам дазваляюць у асноўным яго семантыка і арэал.

1. Стараславянзмы ў беларускіх дыялектах з пункту гледжання іх семантыка-стылістычных асаблівасцей.

Найбольш тыповым прыкладам можна лічыць адпаведнасць ст.-слав. акридъ 'саранча', запазычанае з грэч. ἀκρις, -ιδος з тым жа значэннем (S.A.3), ст.-бел. **акрыда** 'трава' (ГС 1,89) і рус. дыял. церск. **акрида** 'зняважл.слова' (СРНГ 1,207). Для беларускай і рускай моў гэта слова з'яўляецца стараславянствам. Кніжны характар запазычання пацвярджаец-

ца і пераасэнсаваннем значэння лексемы ў беларускай мове, якое ўзнікла хутчэй за ўсё ў выніку незразумеласці слова для беларускіх перапісчыкаў евангельскага тэксту: «Ѡдъ же его бѠ акридъ и медъ дивии» (Срезн.1,1,11).

Відавочна, што стараславянскім запазычаннем з'яўляецца для беларускай мовы абстрактны назоўнік **довольство** 'задавальненне' (Тур.2,25), як і рус. ярасл. **довольство** 'прыемнасць', свярдл. 'дастатак' (СРНГ 8,86). Акрамя фармальнай прыметы суф. -ьstv- на карысць запазычання сведчыць наяўнасць поўнага стараславянскага адпаведніка **довольство** 'задавальненне', 'багацце, дастатак' (S.A.14).

Як паказваюць нашы матэрыялы, найбольшую колькасць стараславянізмаў захаваў палескія гаворкі. Яшчэ адзін прыклад – няпоўнагалосныя формы палес. **страміцца** 'пападаць у сарамлівае становішча (Корань 159), тур. **страміцца** 'саромецца', страміць 'сараміць', страмно 'сорамна' (Тур.5, 104), якім адпавядае ст.-слав. **страмъ, срамъ** (S.A.335) і рус. паўдн., зах., перм., вят. **срам, срамыцца** побач з **сором, соромецца** (Даль 4, 275–276, 335). Няпоўнагалосная форма відавочна з'яўляецца паўднёва-славянскай, а наяўнасць змычнага -т- паміж фрыкатыўным і санорным, што адпавядае патрабаванню ўзрастаючай гучнасці, дазваляе ўстанавіць непасрэдную сувязь бел. палес. **страміцца** і інш. са ст.-слав. **страмъ**.

Па гэтай жа прымеце аднясем да стараславянізмаў бел.тур. **прах**, больш цікавае з пункту гледжання семантыкі: 'прах, астанкі' (Тур.4, 215) – больш вузкае значэнне, аднак цесна звязанае са ст.-слав. **прахъ** 'пыл' (S.A.97) і рус. **прах** 'пыл', 'тлен', 'чарназём, зямля', 'плоць, цела, прыроднае рэчыва' (Даль 3, 382). Другое значэнне 'мноства, шмат': «Карова прах ізведзе картопляў за год» – таксама звязваецца з першасным стараславянскім 'пыл' ('незлічоная колькасць пылінак' – 'мноства пылінак' – 'мноства'). Цікава тут будзе супастаўленне з рус. дыял. выразам «Сегодня праху во рту не было», дзе слова **прах** мае супрацьлеглае значэнне 'нічога' (Даль 3,382) (не было праху – 'ні пылінкі' – 'нічога'). Іншыя фразеалагічныя значэнні маюць празрыстую матывацыю. Агульная рыса – экспрэсіўнасць, напр. тур.: **Разбіцца у прах** 'зрабіць усё магчымае'; **прах яго ведае** 'невядома'; **прах яго бяры** 'пра абыякавыя адносіны' (Тур.4, 215).

Цікавыя семантычныя пераўтварэнні адбыліся ў тураўскай гаворцы са ст.-слав. **рабъ** 'слуга,парабак', 'нявольнік' (S.A.111). Тур. **раб** (фарм. прым. – пачатковае **ра-**) азначае 'той, хто водзіць у гульні ў раба – варыянт гульні ў квача'; у выразе «Раб лісавы» – пра няшчырага, ліслівага чалавека (Тур.4, 277). Такія значэнні маглі ўзнікнуць у выніку метафарычных пераносаў: у першым выпадку – на аснове таго, што ў названай гульні трэба пляснуць раба; у другім, магчыма, на аснове характэрных рыс псіхалогіі раба.

Неаднаразова адзначалася, што для стараславянскай мовы характэрна выцясненне невытворных слоў вытворнымі. Гэта прымушае нас звярнуць увагу на наступнае слова. Стараславянскаму дзеяслову **молитвовать** 'маліцца' (S.A.56) адпавядае бел. дыял. **малітваваць** 'уводзіць маці пасля родаў з малітвай у царкву' (Нас.288). Ва ўкраінскай мове **молитвувати, молитвovati** – значыць 'чытаць малітву і даваць імя навароджанаму' (Гр.2, 440–441). Рус. дыял. **молитвовать, молитвить** акрамя значэнняў 'хадзіць у вялікія святы з малітвай па прыходу (аб святары)' (пскоў. ,смален.), 'чытаць малітву на вясельных пачастунках' (валаг.), мае таксама спецыфічнае значэнне 'чытаць устаноўленую малітву над жанчынай пасля родаў' (арх.) (СРНГ 18, 218). У іншых славянскіх мовах адпаведнікаў гэтаму слову не знойдзена, што таксама схіляе нас да высновы аб запазычання са стараславянскай мовы. Паказальна звужэнне семантыкі слова.

Бел. тур. **несатварэнны, несотворэнны** ў выразе «несотворенная сіла» 'пра незлічоную колькасць' (Тур.3,105), адпавядаючае ст.-слав. **Несътворенъ** (S.A.67) 'няствораны', па меркаванні Г.А.Цыхуна, хутчэй за ўсё, з'яўляецца стараславянізмам, «аднак асноўная фармальная прымета запазычання – прэфікс **со-** замест **с-** у тураўскай гаворцы можа мець мясцовае

паходжанне, што ўскладняе канчатковае рашэнне пытання» (ЭСБМ 8,13). Больш упэўнена гаварыць пра запазычанне слова са стараславянскай мовы мы можам, калі супаставім прыставачныя і беспрыставачныя дзеясловы гэтага кораня. У беларускіх гаворках дзеяслоў **тварыць** азначае 'вытвараць' (зніж). (Тур.5, 136; ПЗБ 5, 98), **сатварыць** 'стварыць': «Хто гэта так сатварыў: чалавек жыве: а потым завернуць у зямлю» (ПЗБ 4,374), тур. **сотворыцца** 'здзейсніцца' (Тур.5, 77). Такім чынам, больш верагодна, што прыстаўка **со-** у нашым выпадку не мае мясцовага паходжання.

2. Словы, не маючыя агульнапрынятых этымалогій.

Выклікае цікавасць ст.-слав. **невѣгласъ** 'незразумелы, някемлівы' (S.A.68), якое вядома ў шэрагу славянскіх моў з вельмі шырокім спектрам значэнняў: бел. дыял. **невеглас** (Браг.Мат.Гом.) 'гарэза', тур. табуіст. 'смерць, пагібель' (Тур.3,178), укр. **невіглас** 'недасведчаны, язычнік', рус. дыял. **невеглас** – тое самае (СРНГ 20, 329; Фасм.1, 283). У помніках старажытнарускай пісьменнасці сустракаецца **невѣгласъ**, **невѣголось**, **невѣгласъ** 'невуц, недасведчаны, язычнік' (Срезн.1,1,365). А.С.Львоў адносіць **невѣгласъ** да чэха-маравізмаў. Ён разглядае словаўтваральную структуру слова як **не + вѣгласъ**. Словы **věhlas**, **věhlasný**, **věhlasiti** вядомыя ў чэшскай мове з першых помнікаў і дагэтуль. В.Махэк тлумачыць **věhlas** і вытворныя ад яго словы як запазычаныя са стараславянскай мовы. Супастаўляючы з рус. **вѣголось** і словамі з **не-**, ён мяркуе, што першасным было іменна **невѣгласъ**, слова без **не-** – другаснае, а ў выніку яго ізаляванасці адбыліся змяненні ў семантыцы (Machek 559). Г.А.Цыхун тлумачыць **невеглас** як складанне **невѣ** – 'ня ведаю' і назоўніка **гласъ** 'голас Божы'. Л.Саднік–Р.Айцэтмюллер таксама звязваюць **невѣгласъ** з ***věděti**, не вызначаючы словаўтваральнай структуры (S.A.329). А.С.Львоў адзначае выключную рэдкасць словаўтваральнага тыпу **вѣ** 'ведаць' – аорыст 3 ас. адз.л. + **гласъ** і таму лічыць калькай з ням. **Weissagen** 'прадказальнік, прадказанне', якая ўзнікла на чэха-мараўскай глебе². Семантыка слова асабліва цікавая ў беларускіх гаворках. Значэнне 'гарэза' вынікае з першапачатковага 'нявернік, язычнік', табуіст. 'смерць, пагібель' узнікла, на погляд Г.А.Цыхуна, пад уплывам тур. **загласіцца** 'прапасці, згінуць' (Тур.2,89), параўн. **галасіць**, брагін. **згаласіцца** 'знясіліцца ад доўгага плачу, галашэння' (ЭСБМ 8,61), хоць яго можна звязаць і з першасным стараславянскім 'незразумелы, някемлівы': **смерць** – нешта незразумелае, якое не ўлічвае ніякіх законаў і забабонаў. Гэтыя назіранні, аднак, не высвятляюць паходжання слова. Для ўсходнеславянскіх моў, мы мяркуем, **невеглас** трэба лічыць стараславянізмам. На думку Г.А.Цыхуна, аб тым, што «яно магло быць непасрэдна запазычана з царкоўнаславянскай мовы ...вусным шляхам...», сведчыць яго частае выкарыстанне ў «Словах» Кірылы Тураўскага, якія, безумоўна, гучалі з амвона ў якасці пропаведзяў, у якіх, аднак, захоўваецца яго зыходнае значэнне³. З меркаваннем А.С.Львова аб калькіраванні з нямецкай мовы цяжка пагадзіцца ў сувязі з наяўнасцю семантычных і словаўтваральных неадпаведнасцей.

Бел. дыял. **бразды** (мн.) 'мяздра, драная бульба' звязваецца з літ. **Brazdai** 'мязга' (ПЗБ 1,211). Рус. **бразда** – са ст.-слав. **бръдъа** (S.A.14) замест уласна рус. **борозда** (Фасм.1,206), што відавочна. Літ. **brã(d)as** 'сакавіты драўняны слой непасрэдна пад карой', **brazdūs** 'сакавіты', **braz[d]iūoti**, **brãz[d]yti** 'ачышчаць, абіраць' Е.Фрэнкель супастаўляе са ст.-ісл. **bresta**, ае. **berstan**, аhd. **brastōn** 'ламацца, трэскацца, лопацца' (Fraenkel 1,55). У літоўскай мове захаваліся таксама значэнні **brazdin/ti** 'стукаць, грукатаць', **brazd/iūoti** 'грызці, гладаць', 'надзіраць цёркай', **brazdē/ti** 'трашчаць, хрусцець', 'брынкаць' (ЛРС 63). Аднак, калі мець на ўвазе думку Ю.Аткупшчыкова, які, улічваючы, што ўтварэнні з суф. **-do-**, **-da-**, да якіх адносіцца прасл. ***borzda** (паўдн. **бразда**, усх. **борозда**), звычайна характарызуецца адценнем залежнага стану, лічыць, што слова **борозда** некалі

значыла паласу зямлі, якая ўзарана сахой ці апрацавана ба-раной, літаральна, «раздробленая, раскрышаная зямля»⁴, то ўзнікае меркаванне аб магчымай сувязі бел. дыял. **бразды** 'раздробленая, раскрышаная (маса)' і ст.-слав., рус. **бразда** 'баразна'.

Бел. дыял. **ленцяя**, **лянцей** 'танец – яго танцююць ланцужком' (Нараўл. Мат.Гом.), **ляньцяй** 'від танца другой пал. XIX в.' (Касп.183). І.І.Лучыц-Федарэц, супастаўляючы з рус. **лансье**, **ланце**, польск. **lancjer**, лічыць запазычаннем з франц. **lancier** 'кадрыль', 'від кантрданса' (Фасм.2,557; ЭСБМ 6, 128). Аднак форма бел. **лянцей** адпавядае таксама ст.-слав. **лентгии** 'хустка, прасціна' з грэч. λέντιον (S.A.50), рус. ц.-слав. **лентий**, **лентие** – т.с. (Фасм.2, 557). Характар самога танца («яго танцююць ланцужком» – параўн. **лента**), а ён, магчыма, быў першапачаткова рытуальным, і мясцовасць, дзе танец распаўсюджаны (Палессе – Нараўлянскі раён Гомельскай вобласці), паказваюць на магчымую сувязь назвы танца са ст.-слав. **лентгии**.

Не менш праблематычна супастаўленне ўласнага назоўніка **Авель** (S.A.3) з бел. дыял. зняважл. **авел** 'прыдурак' (СГЦ 1,19). Але калі ўлічыць, што на ўсходнеславянскай тэрыторыі даволі доўга існавала дваяверства, можна дапусціць наступнае развіццё пераносных значэнняў: **Авель** 'добрадзейны чалавек' – 'залішне мяккі, які не можа сябе абараніць' – 'няўклюд, прыдурак'. Падобнае семантычнае пераўтварэнне адбылося, магчыма, з укр. палес. **озія** 'вельмі дрэнны, злы, ненавісны чалавек' (Лис.25,143), якое супастаўляецца (з мінімальнай ступенню надзейнасці) са ст.-слав. уласн. **Озиа**, **Иозиа** 'продак Хрыста' (S.A.). Тут, напэўна, маецца на ўвазе цар Іудзеі Озія, які быў адрынуты Богам за сваю гордасць і пакараны праказай.

Такім чынам, нягледзячы на некаторую фрагментарнасць, разгледжаныя матэрыялы дэманструюць значнасць і перспектыўнасць прадаўжэння вывучэння кірыла-мяфодзіеўскай спадчыны ў дыялектах усходнеславянскіх моў як для этымалогіі і дыялекталогіі, так і для далейшага вывучэння асаблівасцей узаемадзейнення і ўзаемаўплыву першай кніжна-літаратурнай мовы славян з жывымі ўсходнеславянскімі мовамі.

¹ Успенский Б.А. Старославянский и церковнославянский // Актуальные проблемы изучения и преподавания старославянского языка. М., 1984. С.47.

² Гл.: Львов А.С. Из лексикологических наблюдений // Этимология 1972. М., 1974. С.103 і наст.

³ Цыхун Г.А. Кирилло-мефодиевская лексика одного полесского говора. // Philologia slavica, М., 1993. С.419.

⁴ Откупщиков Ю.В. Об этимологии русских слов *борона* и *борозда* // ЭИРЯ. Вып.4. М., 1963. С.94.

Скарачэнні

ГС – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т.1. Мн., 1982.

Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1–4. М., 1978–1988.

Корань – Корань Н.Д. Да палесскага дыялектнага слоўніка // 3 народнага слоўніка. Мн., 1975.

Лис. – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ, 1974.

ЛРС – Литовско-русский словарь. Каўнас, 1933.

Нас. – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1983.

ПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1982.

СГЦ – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Т.1. Мн., 199 .

Срезн. – Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Т.1–4. М., 1989.

СРНГ – Словарь русских народных говоров Т.1–27. М., 1965–1992.

Тур. – Тураўскі слоўнік. Т.1–5. Мн., 1982–1986.

Фасм. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.1–4. М., 1964–1973.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1–8. Мн., 1988–1993.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Т.1–18. М., 1974–1992.

Fraenkel – Fraenkel L. Litavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1955.

Machek – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968.

RHSJ – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika obradio T.Maretić. Zagreb, 1917–1922.

S.A. – Sadnik L. & Aitzetmuller R. Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.